RESEARCH REVIEW JOURNALS
Volume-04
Issue-05
May-2019
ISSN: 2455-3085 (Online)
RESEARCH REVIEW International Journal of Multidisciplinary
www.rrjournals.com[UGC Listed Journal]

ગુજરાતના ડેરી ઉદ્યોગની આદિવાસી કુટુંબો પર પડેલી આર્થિક અસરોનો અભ્યાસ

Mamtaben Harshadbhai Vasava

Ph.D Research Scholar, Veer Narmad South Gujarat University,Surat (India)

1.1 પ્રસ્તાવના:

, માનવજાતનો પ્રથમ સંસ્કાર તે કૃષિસંસ્કાર''કૃષિનો કીમિયો હાથમાં આવતાં માનવી પૃથ્વી પર સંસ્કૃતિનો સર્જક બન્યોકૃષિની ,ઇતિહાસકારો અને સંસ્કૃતિના સંશોધકો માને છે કે . એ સત્ય સૌ , પશુઓને પાળી શકાય છે . આદિ શોધક સ્ત્રી છે , આમ માનવ સંસ્કૃતિની પ્રેરક નારી . પ્રથમ સ્ત્રીને જ જડ્યું દસ હજાર વર્ષ પૂર્વે . સંસ્કૃતિની આદ્યશક્તિ બની રહી .પથ્થરયુગમાં માનવીએ પશુપાલનનો પ્રારંભ કર્યો હશે''[1]

રામાયણયુગમાં ગોવાળો લોકોની ગાયો ભેગી કરીને'' ગાયો ,શ્રી રામજી ઉપાધ્યાય નોંધે છે કે .ચરાવવા લઈ જતા અને અન્ય પશુઓને ચરાવવા માટે ઘાસનાં અલગ મેદાનો .રહેતાં''[2]

"શ્રી કૃષ્ણના જમાનાથી ,દૂધ , દહીં અને માખણ જાણીતાં છે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઈન્દ્રની પૂજા બંધ કરાવીને ગોવર્ધન . આ પછી ગાયોની પૂજ્ય . પર્વતની પૂજાને પ્રચલિત કરી ગાયોના મુખમાંથી . આપનારી શક્તિને નવું પરિમાણ પ્રાપ્ત થયું .વેદની ઉત્પત્તિ થઈ છે''[3]

''6 ની વસતિ ગણતરી પ્રમાણે દેશમાં કુલ2011,80, 111 ગ઼ામડાંઓ આવેલા છે 68 કુલ વસતિના .. ટકા વસતિ 84 31 જ્યારે .ગામડાંઓમાં રહે છે. .ટકા વસતિ શહેરોમાં વસે છે 16 32 કુલ ભૌગોલિક વિસ્તાર.46 જેમાંથી . કરોડ હેકટર છે 87. 24 .ટકા વિસ્તારમાં ખેતી થાય છે44.78 ટકા વિસ્તારમાં સિંચાઈની સગવડ ઉપલબ્ધ બની છે.''[4]

1.2 વિષય પસંદગી :

અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રને નજરમાં રાખી મે **ગુજરાતનાં ડેરી ઉદ્યોગનીઆદિવાસી કુટુંબો પર પડેલી આર્થિક અસરોનો અભ્યાસ** વિષયની પસંદગી કરી છે .ગુજરાતના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં સહકારી ડેરી ઉદ્યોગે પશુપાલકોના જીવનધોરણમાં નવો પ્રાણ પૂરવાનું કામ કર્યું છે .વિશેષતઃ ઉત્તર ગુજરાત ,મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં આ વ્યવસાયે દુષ્કાળ જેવા કપરા સંજોગોમાં પણ આવક ,રોજગારી પૂરી પાડવાનું મહત્વનું કામ કર્યું છે .ખાસ કરીને ઉત્તર ગુજરાતમાં જમીનધારણ કદ નાનું છે .વળી ,દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તાર છે .આવા સંજોગોમાં દૂધ વ્યવસાય મજબૂત વિકલ્પ બની રહ્યો છે .ગુજરાતની ખેતીક્ષેત્રની કુલ વાર્ષિક આવકમાં આ ધંધાએ 30ટકા હિસ્સો આપ્યો છે.

ગુજરાતમાં સહકારી ડેરી ઉદ્યોગ વિકાસ પામ્યો એના કારણોમાં પશુપાલકોની જાગૃતતા છે .વળી ડૉ.કુરિયન જેવાની દીર્ઘદૃષ્ટિ દ્વારા ખાનગી વેપારીઓ કરતાં દૂધના વધુ ભાવ , આરોગ્ય સેવાઓ તથા ખાણદાણ ,ઘી વેચાણ જેવી સેવાઓ ગ્રાહકો-ઉત્પાદકોને મળવા લાગી .આવા પ્રકારના બજારની જરૂરિયાત ખાસ કરીને ખાનગી મધ્યમ -નાના ડેરીઓવાળાઓની શોષણનીતિમાંથી આવી .જેમકે આણંદમાં પોલસન ,ડેરી દૂધ ઉત્પાદકોને તેમની મજબૂરીનો ગેરલાભ ઉઠાવી ઓછા નાણાં ચૂકવતો હતો .વળી; દૂધની સારી ઋતુમાં બધું દૂધ લેવાની ના પાડતા .આમ ખેડૂતો પોતે ગરજવાન સાબિત થતા હતા .આવી દયનીય સ્થિતિમાંથી બહાર કાઢવા સહકારી પ્રવૃત્તિ વિકાસ પામી.ખાનગી ડેરી બજાર કરતાં સહકારી ડેરી ઉદ્યોગ પાસે મૂડી , ટેકનોલોજી ,યોગ્ય બજારતંત્ર પૂરતું થવાથી આ ઉદ્યોગનો ઝડપથી વિકાસ થયો .આ ઉપરાંત સહકારી ડેરીના વિકાસ માટે નીચેના કારણો મુખ્ય છે.

1)ખેડૂતોને મળતી નિયમિત આવકો

2)ખેડૂતોની સહકારી સંસ્થામાં માલિકીપણાની ભાવના

---

[1]ગોદર્શન ,Vol. XVII, No.8, P.22

[2]ગોદર્શન ,Vol. XVII, No.9, P.17

[3]આપણો ડેરી ઉદ્યોગ.પાન નં ,શિવાભાઈ પટેલ ,1

[4] GOG SER (2011-12)

RRIJM 2015, All Rights Reserved

3)સક્ષમ વ્યવસ્થાપકો ટેકનોલોજીસ્ટો અને કામદારો દ્વારા , .વ્યવસ્થા

1.3 અભ્યાસક્ષેત્રની પસંદગી:

વિસ્તારની પસંદગી (અ)

ગુજરાતમાં સહકારી ડેરી વ્યવસાયનો"વિચાર સૌ પ્રથમ ખેડા જિલ્લાના આણંદથી શરૂ થયો .1946 સુધી ખેડા જિલ્લામાં દૂધના ઉત્પાદન અને બજારમાં કેટલીક ખામીઓ હતી ખાનગી . દૂધના વેપારીઓ નીચા ભાવે તથા પોતાની જરૂરિયાત જેટલું આ સમયમાં દૂધને ઠંડુ . દૂધ પશુપાલકો પાસેથી ખરીદતા હતા ગામથી શહેર , પાડવાની સુવિધાનો અભાવ સુધીના કાચા રસ્તાને લીધે સમયનો બગાડ અને તેથી દૂધ ખાટું થવાની શક્યતાઓ વધતી અને તેથી વેપારી કે દલાલો દૂધ લેવાની ના પાડતા આ ઉપરાંત પોલસન ડેરી દ્વારા નિમાયેલા દૂધના ,વળી . . કોન્ટ્રાક્ટરો પોતે નક્કી કરેલા ભાવોએ દૂધ લેતા હતા મો . ઉત્પાદકોનું ભાવમાં શોષણ થતું હતુંસમ પ્રમાણે દૂધનું ઉત્પાદન બદલાતું રહેવાને લીધે દૂધ ઉત્પાદકની સ્થિતિ વધારે કફોડી બનતી શિયાળામાં દૂધનો પુરવઠો વધે અને ઉનાળામાં . એમને વધારે , દલાલો જાણી જોઈને ઓછું દૂધ ભેગું કરતા .ઘટે દૂધ ખરીદવા એમના પર ઉપકાર કરતા હોય એમ સમજાવવા આને પરિણામે દૂધનો ખરીદભાવ .પડતા ખૂબ નીચે લાવી એને સ્વીકારવા માટે ઉત્પાદકોને ફરજ પાડવામાં આવતી છતની . લિટર દૂધના . મોસમમાં કોન્ટ્રાક્ટર ખેડૂતોને ખૂબ નીચોવતો .પાંચ આનાથી વધુ ભાવ ન હતો

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન દૂધ અને દૂધની બનાવટો માટેની માંગ વધી ગઈ અને ત્યારપછી સતત વધતી ગઈ આ . વધેલી માંગને લીધે માત્ર દૂધના વેપારીઓ અને ખેડૂતો વચ્ચેના દલાલો આર્થિક દૃષ્ટિએ ખૂબ માલદાર બન્યા દૂધ . ઉત્પાદકોને આના લીધે ઊંચા ભાવ મળ્યા નહિ અને તેમનું વચેટીયાઓ દૂધના ,દૂધના વેપારીઓ .આર્થિક શોષણ ચાલુ રહ્યું ખેડૂતોને . વેપારની સાથે નાણાં ધીરધારનું કામ પણ કરતા સતત દેવામાં રાખી.પોતાના હિતો સિદ્ધ કરતા ,

પોલસન ડેરીએ મુંબઈ સરકાર પાસેથી ખેડા જિલ્લામાંથી દૂધ ભેગું કરવાનો એકાધિકાર સત્તાવારી રીતે મેળવ્યો હતો આ .

બધા શોષણમાંથી બચવા આણંદના સેવાધારી કાર્યકર માં સૌ1946 ઑક્ટોબર 7 ત્રિભુવનદાસ પટેલના સહયોગથી ગામની દૂધ સહક (આણંદ) પ્રથમ હાડગુડારી મંડળી રચાઈ . 'અમૂલ' કુરિયન અને દલાયાની ટૂકડીએ , ક્રમશઃ ત્રિભુવનદાસ . ડેરીનો વિકાસ કર્યો" આજે ગુજરાતના સત્તર જિલ્લામાં આ પ્રવૃત્તિ વિશિષ્ટ રીતે વિકાસ પામી છે.

ગુજરાતના સત્તર જિલ્લામાં અમૂલ પેટર્ન પ્રમાણે સહકારી ડેરીઓ ઉત્તમ કામ કરી રહી છે મેં **.આ સંશોધન અભ્યાસ માટે સાબરકાંઠા જિલ્લાની 'સાબરડેરી'**ને નીચે દર્શાવેલ કેટલીક વિશિષ્ટતાઓને લીધે પસંદ કરી છે.

1. દુષ્કાળગ્રસ્ત જિલ્લોઓછી સિંચાઈ ,
2. ઔદ્યોગીકરણ તથા શહેરીકરણ ઓછું
3. રાજ્યમાં સહકારી ક્ષેત્રે દૂધ સંપાદનમાં ચોથો ક્રમ
4. આદિવાસી વસતિનું ઊંચું પ્રમાણ
5. જિલ્લામાં આ પ્રકારનો અભ્યાસ થયો નથી ખાસ) . (કરીને આદિવાસી વિસ્તાર માટે

નિદર્શની પસંદગી

જિલ્લાના તેર તાલુકાની વર્ષ ની વસતિ ગણતરી2001 .મુજબ નીચેના આંકડાઓ પ્રાપ્ત થયા છે

કોષ્ટક નં.1.8

તાલુકાવાર વસતિ)2011)

ક્રમ	તાલુકો	કુલ વસતિ	ST વસતિ	કુલ વસતિમાં STનું પ્રમાણ (%)
1	વિજયનગર	103895	81509	78.45
2	ખેડબ્રહ્મા	293143	220964	75.38
3	ભિલોડા	239216	137727	57.57
4	મેઘરજ	167115	61890	37.03

5	વડાલી	92357	3693	04.00
6	ઇડર	257904	14344	05.56
7	હિંમતનગર	325664	6668	02.05
8	પ્રાંતિજ	161279	601	00.37
9	તલોદ	154424	464	00.30
10	મોડાસા	222625	7469	03.35
11	માલપુર	97838	3885	03.97
12	ધનસુરા	100838	1127	01.10
13	બાયડ	206391	1815	00.80

Census C.D. (2011)

નોંધ -મી ઓગષ્ટ 15 :2013 થી સાબરકાંઠા જિલ્લામાંથી તાલુકાનો અરવલ્લી જિલ્લો 6 બનાવવામાં આવ્યોછે .

ઉપરના આંકડાઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રથમ ચાર , તેથી મેં આ ચાર . તાલુકાઓમાં આદિવાસી વસતિ વધુ છે જેથી અભ્યાસના શીર્ષકને અનુરૂપ . તાલુકાની પસંદગી કરી છે .મારું કામ ચાલી શકે

તાલુકાની પસંદગી થયા પછી દરેક તાલુકામાંથી બે બે-ગામ આદિવાસી વસતિવાળા પસંદ કર્યા છે દરેક ગામમાંથી . પંદર પશુપાલક કુટુંબોની પસંદગી યદૃચ્છ રીતે કરવામાં આવી જેમાં વધુ દૂધાળાં પશુઓ અને ઓછાં પશુઓ ધરાવતાં .છે .કુટુંબો છે1 થી થી 3 દૂધાળાં પશુઓ માટેનું એક જૂથ તથા 2 વધારે દૂધાળાં પશુઓ માટેનું બીજુ જૂથ નક્કી કરવામાં આવ્યું આ .છેમ ચાર તાલુકાના બે બે ગામ એટલે કુલ આઠ ગામના-) ગામદીઠ પંદર કુટુંબો મળીને કુલ એકસો વીસ120 કુટુંબો (.પસંદ કરવામાં આવ્યા છે

1.4 હેતુઓ)Objectives(

અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબના છે.

(1) સહકારી ડેરીનો ઉદ્દભવ અને વિકાસ જાણવો.

(2) ગુજરાતમાં સહકારી ડેરીનું માળખું જાણવું.

(3) સાબરકાંઠા જિલ્લામાં કુલ દૂધ ઉત્પાદનના વલણો તથા બજારતંત્ર વિશે જાણકારી મેળવવી.

ગુજરાતમાં ડેરી ઉદ્યોગનો ઉદ્દભવ અને વિકાસ

સમગ્ર દેશમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની વિધિવત્ શરૂઆત સને ત્યારપછી આ . ના સહકારી ધિરાણ મંડળીના કાયદાથી થઈ1904 માં આખા દેશને માટે1912 કાયદામાં થોડા સુધારા કરી સને માં સહકારને લગતા1919 સને . સહકારી કાયદો પસાર થયો સને . કાયદા કરવાની છૂટ રાજ્ય સરકારોને આપવામાં આવી તે . માં મુંબઈ સરકારે રાજ્યનો સહકારી કાયદો પસાર કર્યો1925 સમયે મુંબઈ સરકારે એક ઠરાવ પસાર કરી ખેડા અને અમદાવાદ જિલ્લાઓમાં સહકારી માળખું ઉભું કરવાનો ઠરાવ કર્યો તેણે ,માં મુંબઈ પ્રાંતમાં કૉંગ્રેસની સરકાર રચાઈ1937 સને . સહકારી પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવા માટે તે સમયના નાણાંપ્રધાન અને સહકારી આંદોલનના આગેવાન શ્રી વૈકુંઠભાઈ મહેતા તેમજ ભણસાળીને .ડી. સહકારી મંડલીઓના નોંધણી અધિકારી શ્રી એમ સૂચનો કરવાની કામગીરી સોંપી આ બધા સંજોગોએ આણંદ . ખેડૂતોને ખેડા જિલ્લા દૂધ ઉત્પાદક સંઘ શરૂ (ચરોતર) પ્રદેશના આ સમયે ખેડા . કરવા માટે વિશેષ અનુકૂળતા કરી આપી (ડેરી) જિલ્લાના આણંદ ખાતે પોલસન ખાનગી ક્રીમરી જેથી ખેડૂતોનું , ખરી મલાઈ પોતે તારવી લેતો .ચલાવતો હતો આર્ (દૂધ ઉત્પાદકોનું)થિક શોષણ થતું હતું.[5]

[5]સમર્પિત સેવામૂર્તિ .એમ .ત્રિવેદી આર.પ્રો ,શ્રી ત્રિભુવનદાસ પટેલ , .પાન નં68,69

RRIJM 2015, All Rights Reserved

અમૂલનો જન્મ[6]:

આર્થિક શોષણ મુક્તિનું આ કપરું કામ કરનાર માટે રાજકીય સરદારશ્રીની . પક્ષીય પરિબળો અવરોધક હતાં , થી4 મોરારજીભાઈની બુદ્ધિશક્તિથી આ કામ ,દીર્ઘદૃષ્ટિ ,જાન્યુઆરી1946માં પ્રથમ મીટીંગ દ્વારા થયું ખેડાના પ્રથમ . કર્મનિષ્ઠ તથા મૂલ્યનિષ્ઠ શ્રી ત્રિભુવનદાસ પટેલે આ કામ ઉપાડી લીધું દસ મહિના સુધી ત્રિભુવનદાસે એકાદ ગામમાં-દસ . પણ દૂધની સહકારી મંડળી સ્થાપી શકાય એ માટે પગપાળા ના દિવસે હાડગુડ1946 મી ઓક્ટોબર7 છેવટે . પ્રવાસ શરૂ કર્યો ગામને દૂધ ઉત્પાદકોના સહકારી સંઘ સાથે જોડાયેલી પ્રથમ મંડળી તરીકે રજીસ્ટર કરવામાં આવી ત્યારપછી થોડાક જ . પછી સામરખા અને અજરપુરામાં દૂધ , દિવસમાં ગોપાલપુરા ખેડા સહકારી સંઘનો ઉદ્દેશ માત્ર મુંબઈ દૂધ . મંડળીઓ શરૂ થઈ દૂધની બે સહકારી મંડળીઓ . યોજનાને દૂધ પૂરું પાડવાનો હતો જે મુંબઈ , દૂધ ભેગું થતું હતું .ગ્રા.કિ 250 પાસેથી રોજનું મોકલવામાં આવતું દૂધ સહકારી સંઘના ધૂંધળા ભાવિની . આગાહીની પરવા કર્યા વગર ત્રિભુવનદાસે સંઘના અધ્યક્ષ કામચલાઉ ધોરણે જોડાયેલી દૂધ સહકારી મંડળીઓના ,તરીકે માધ્યમથી ખેડા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ ઊભો . કરવાની યોજના વિચારી1946ના અંત ભાગમાં પાંચ ગામોની દૂધ સહકારી મંડળીઓને રજિસ્ટર કરી અને 70 ની સ્થાપના"ખેડા દૂધ સહકારી સંઘ" આશ્રયદાતાઓની મદદથી એવા ટૂંકા નામથી 'ખેડા સંઘ' કે 'ખેડા સહકારી' પાછળથી .કરી સહકારી" આ પ્રવૃત્તિના ફળસ્વરૂપે આ સંઘને . એ ઓળખાતો અન્વયે રજિસ્ટર કરાવવા માટે ત્રિભુવનદાસે "સોસાયટી ધારા ,ડિસેમ્બર 14 પૂના જઈને1946ના રોજ ખેડા જિલ્લા સહકારી" .દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિ"ને રજિસ્ટર કરાવ્યો.

ડેરી ઉદ્યોગ વિકાસના તબક્કાઓ[7]:

(1) **ખાનગી ક્રીમરી)1801 (**

(2) **મિલીટરી ડેરી ફાર્મ)1886 (**

(3) **સ્ટ્રેફર્ડ ડેરી પ્લાન્ટ**

(4) **કોહલર ડેરી**

(5) **ભારત ડેરી સપ્લાય કંપની**

(6) **સરકારી ક્રીમરી)1916(**

(7) **ઈમ્પીરીયલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ એનીમલ હસબંડરી એન્ડ ડેરી)1923(**

(8) **પોલસન ડેરી)1930(**

(9) **સરકારી દૂધ યોજના)1944(**

(10) **બોમ્બે મિલ્ક સ્કીમ)1945 (**

(11) **મિલ્ક કોલોનીઓ)1947(**

(12) **સહકારી ધોરણે ડેરી)1946(**

ગુજરાતમાં ડેરી ઉદ્યોગનું માળખું જાણવું

દૂધ એકત્રીકરણ તથા બજાર વ્યવસ્થા :

સમગ્ર દેશમાં સહકારી ક્ષેત્ર દૂધ એકત્રીકરણમાં સને 2011-36 ના વર્ષમાં12. બીજા . ટકા હિસ્સો ગુજરાતનો છે 40 આ માટે તેમની સહકારી ડેરી . રાજ્યોનો હિસ્સો ઘણો ઓછો છે ગુજરાતમાં સહકારી . વ્યવસ્થામાં કેટલીક ખામીઓ જોવા મળે છે 2012 ડેરી વ્યવસ્થા દ્વારા સને-113 માં દૈનિક સરેરાશ13. 35 લાખ લિટર દૂધ એકત્ર કરવામાં આવ્યું.

સહકારી ડેરી ઉદ્યોગનો આધાર તેના બજાર પર રહેલો છે. બજારનો વ્યાપ તથા તેના વિસ્તાર પર સહકારી ડેરી ઉદ્યોગની પ્રગતિ રહેલી છે .ગુજરાતના સહકારી ડેરી ઉદ્યોગે 'અમૂલ 'અને 'સાગર 'માર્કાથી દૂધ અને તેની બનાવટોનું બજાર રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે વિકસાવેલું છે .દેશમાં દિલ્હી , કલકત્તા ,ચેન્નાઈ ,મુંબઈ વગેરે મોટા શહેરો ઉપરાંત અન્ય શહેરોમાં ગુજરાતના સહકારી ડેરી ઉદ્યોગનું દૂધ અને તેની બનાવટો વેચાય છે .મુખ્યત્વે પ્રવાહી દૂધ ,પાવડર ,માખણ ,ઘી , શિખંડ અને આઈસ્ક્રીમ વગેરેનું બજાર વિકસ્યું છે.

ગુજરાત કો ઓપરેટીવ મિલ્ક માર્કેટીંગ ફેડરેશન-) આણંદ.લિGCMMF(

ગુજરાત કો -ઓપરેટીવ મિલ્ક માર્કેટીંગ ફેડરેશન (GCMMF)ની નવેમ્બર 1973માં સ્થાપના કરવામાં આવી.

[6] ભારતીય અમૂલ ગાથા41 થી 32 પાના ,ગાડીજ જયંત ,

[7]વિકાસના તબક્કાઓ 12 થી 1(1) ભારતીય અમૂલ ગાથા ગાડીત , જયંત

)2.એમ .ત્રિવેદી આર ,સમર્પિત સેવામૂર્તિ શ્રી ત્રિભુવનદાસ પટેલ (

)3 .મુલાણી જગદીશચંદ્ર માંથી લીધેલ છે ,સહકાર દર્શન (

કામગીરી[8]:

જુલાઈ 1978માં ઇન્ડિયન ડેરી કોર્પોરેશને અને ગુજરત સરકારે ઑપરેશન ફ્લડના બીજા તબક્કાના કાર્યક્રમોને અમલમાં મૂકવાની જવાબદારી ફેડરેશનને સોંપી .ઑપરેશન ફ્લડના બીજા તબક્કાનું મુખ્યકાર્ય દૂધ સંગ્રહ અને વિસ્તરણની એક જાળ)મિલ્ડગ્રીડ (ઉભી કરવાનું હતું .આ કાર્યક્રમ હેઠળ એક વિસ્તારનું વધારાનું દૂધ અછતવાળા વિસ્તારમાં મોકલવાનું હતું , જેથી દરેક સંઘ પાસે ભલે વધારાની દૂધની વ્યવસ્થા કરવાની ક્ષમતા ન હોય ,તો પણ એ દૂધ ઉત્પાદક પાસેથી ટીપેટીપું દૂધ ખરીદી શકે છે .દૂધ-જાળ મોસમ પ્રમાણે થતી દૂધની વધઘટને સમતુલિત કરી શકે છે .વધારે દૂધ મળે ત્યારે એમાંથી મિલ્ક પાવડર અને બટર ઓઈલ બનાવી લે ,અને એનો ઉપયોગ અછતની મોસમમાં દૂધની સાથે એને ભેળવીને કરી શકાય છે . આને પરિણામે આખું વર્ષ ભાવોને સમથળ રાખી શકાય ,અને ઋતુ પ્રમાણે થતી ભાવની વધઘટની ચિંતામાંથી દૂધ ઉત્પાદકોને મુક્ત કરી શકાય છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં કુલ દૂધ ઉત્પાદનના વલણો તથા બજારતંત્ર વિષે જાણકારી મેળવવી :

જિલ્લામાં દૂધ અને દૂધની બનાવટોનું ગ્રામીણ બજાર :

સાબરડેરી દ્વારા જિલ્લાના 1372ગામોમાં દૂધ ,છાશ ,દહીં, શ્રીખંડ ,લસ્સી ,આઈસક્રીમ વગેરે વસ્તુઓના વેચાણ માટે અમૂલ પાર્લર ખોલ્યા છે . દૈનિક સરેરાશ 52, 548લિટર દૂધનું વેચાણ થયું છે .વર્ષ દરમિયાન 101. 32કરોડ રૂપિયાનું વેચાણ થયેલ છે. આ પૈકી માત્ર છાશનું વેચાણ 20. 69કરોડ રૂ.નું થયું છે .આ ઉપરાંત ચાર રૂટ ઉપર મોબાઇલ વાનમાં દૈનિક સરેરાશ 1. 25 લાખ રૂ .નું વેચાણ દૈનિક સરેરાશ 1. 25લાખ રૂ .નું વેચાણ કરવામાં આવ્યું છે.

સાબરડેરી દ્વારા 303ગ્રામીણ દૂધ મંડળીઓ બલ્ક મિલ્ક કુલીંગ યુનિટની સ્થાપના કરી છે .ડેરીએ વર્ષ 2007થી હરિયાણાના પલવલ પાસે દૂધ ડેરીનું કેન્દ્ર શરૂ કર્યું .ત્યારપછી દિલ્હી બહાર ક્ષેત્રમાં મેરઠ પાસેના હાપુર ખાતે નવી માર્કેટીંગ ડેરી શરૂ કરી .આ બંને કેન્દ્રો પરથી દૈનિક 6લાખ લિટર દૂધ વેચાણ માટે મૂકવામાં આવે છે .આ ઉપરાંત તા .16-4-2011ના રોજ જયપુર પાસેના મોહનપુર ખાતે ડેરી ભાડે રાખી સંઘે દૂધ મોકલવાનું શરૂ કર્યું .વર્ષ 2012- 13દરમિયાન રાજસ્થાન ખાતે 7. 35કરોડ કિ .ગ્રા .દૂધ સંપાદન કરવામાં આવ્યું .હજુ પણ રાજસ્થાનના નવા વિસ્તારોમાંથી દૂધ પણ રાજસ્થાનના નવા વિસ્તારોમાંથી દૂધ સંપાદન કરવામાં આવનાર છે .હરિયાણાના રોહતક ખાતે નવી ડેરીનું બાંધકામ પૂરું થવા આવ્યું છે .ઉપરના ત્રણ ડેરીઓ દ્વારા વર્ષ 2012- 13દરમિયાન 676. 23કરોડ રૂપિયાનું દૂધ તથા દૂધની બનાવટોનું વેચાણ થયેલ છે.

- **મંડળીઓમાં બલ્ક મિલ્ક કુલીંગ યુનિટ**
- **ટ્રી પ્લાન્ટેશન**
- **આદિવાસીઓ માટે સંકલિત ડેરી વિકાસ પ્રોજેક્ટ**
- **તાલીમ**
- **પશુ સારવાર યોજના**
- **ફાર્મ કન્સલ્ટન્સી**
- **રોગ પ્રતિકારક કાર્યક્રમ**
- **કૃમિ નિવારણ અભિયાન**
- **પાડી વાછરડી ઉછેર યોજના**
- **ફોડર ડેવલપમેન્ટ કાર્યક્રમ**
- **સહિયારા ગૌચર ફાર્મ**
- **સામુહિક પશુ વિમા યોજના**
- **પશુ આહાર સમતોલન કાર્યક્રમ**
- **મહિલાઓની ભાગીદારી**
- **ઓટોમેટીક મિલ્ક કલેકશન સીસ્ટમ કોમ્પ્)યુટર સીસ્ટમ(**
- **મિલ્કીંગ મશીનમાં સહાય**
- **પશુ સારવાર ઘોડી**
- **પશુ ધિરાણ યોજના**
- **સાબરદર્શન કાર્યક્રમ દ્વારા મહિલાઓમાં નવચેતના**
- **ગ્રામ્ય સ્વનેતૃત્વ વિકાસ કાર્યક્રમ**
- **દુધ મંડળીની સ્વચ્છતા અને રેડડે-ટેગ-**
- **કૃત્રિમ વીર્યદાન સેવામાં સુધાર -મોડ્યુલ) :2(**
- **ધ્યેય નિર્ધારણ કાર્યશાળા – વી-મોડ્યુલ) .એસ.એમ.3(**
- **ફૂડ સેફ્ટી અને સ્ટાન્ડર્ડ કાયદાના અમલીકરણ અંગે શિબિર**

[8]અમૂલગાથા-પાન ,ગાડીત જયંત ,213-124

RRIJM 2015, All Rights Reserved

- **મહિલા પશુપાલન તાલીમ**
- **સાબરલક્ષ્મી અને સાબરરત્ન એવોર્ડ**

1.5 પરિકલ્પના) Hypothesis(

(1) આદિવાસી કુટુંબોમાં સંકર ગાયોનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે.

(2) જમીનધારણ કદ અને પશુસંખ્યા વચ્ચે સીધો સંબંધ હોય છે.

(3) આદિવાસી વિસ્તારમાં પશુઓના રહેઠાણ માટે અલાયદી સગવડ ઓછી હોય છે.

1.6 સાહિત્ય સમીક્ષા

જમાલ ચાગુફતા) 1985 એ ઉત્તર પ્રદેશના બરેલી (પર કરેલ અભ્યાસ ' ડેરી વિકાસમાં સ્ત્રીઓની ભૂમિકા' જિલ્લામાં બજાર ,ઘાસનું ઉત્પાદન ,પશુસારવાર , દર્શાવે છે કે પશુસંવર્ધન . પ્રવૃત્તિ વગેરેના નિર્ણયો માલિક પોતે અથવા સંયુક્ત રીતે લે છે શેડની સફાઈ , પાણી પીવડાવવું , પશુઓને આહાર આપવો કરવી . દૂધ દોહન કરવું વગેરેમાં સ્ત્રીઓની સામેલગીરી વધુ છે , સામાજિક આર્થિક સ્તર સાથે સ્ત્રીઓની ભૂમિકાને ,પશુધણનું કદ .સંબંધ જોવા મળે છે (ધન) સીધો

હસમુખભાઈ જી) દેસાઈ .20102008 એ (- માં વર્ષમાં09 ડાંગ તથા વલસાડ જિલ્લામાં દૂધ વ્યવસાયનો આર્થિક અભ્યાસ અંગેનો પ્રકલ્પ તૈયાર કર્યો હતો આ માટે ધરમપુર તાલુકાના . બિલપુડી અને બારોલિયા તથા ડાંગ જિલ્લાના ધવલીદોડ અને કુટુંબોને યાદૃચ્છિક રીતે પસંદ કરી દૂધ 100 સામગહાન ગામોના દૂધના બજાર , પશુઓની દૂધ ઉત્પાદકતા ,વ્યવસાયની સમસ્યા અને લોકજાગૃતિ તથા લોકોના જીવનધોરણ ખર્ચ તથા રોજગારી અંગેનો અભ્યાસ હથ ધર્યો હતો આ માટે પ્રાથમિક . ,સરેરાશ , અને ગૌણ માહિતીને વર્ગીકૃત કરી કોષ્ટકરચના સહસંબંધ સામયિક શ્રેણી જેવા ,સૂચકઆંક ,ગુણોત્તર .આંકડાશાસ્ત્રીય અભ્યાસને આદારે નીચેના તારણો મેળવ્યા હતા

- સંબંધિત વિસ્તારમાં .વ્યક્તિઓ ભણેલ હતી 78
- ટકા વસ્તી ખેતી અને પશ 69ુપાલન સાથે સંકળાયેલ જોવા મળી.
- સંકર ગાય વધુ જોવા મળી હતી સૌથી વધુ ઉત્પાદન . જ્યારે સૌથી ઓછું .ગ્રા.કિ 4561 બિલપુડી ગામનું કુલ .જોવા મળ્યું .ગ્રા.કિ 943 બારોલિયા ગામનું .હતું .કિગ્રા 2273 સરેરાશ દૂધ સરેરાશ દૂધ વપરાશ
- પશુપાલન દૈનિક સરેરાશ દૂધ વપરાશ .ગ્રામ 184
- પશુપાલન વ્યવસાયનો ખર્ચ આવક ગુણોત્તર 1:1. 54 1 જ્યારે ખેતીનો:1..જેટલો રહ્યો હતો 59
- બધાં ગામોમાં ખેતીની ચોખ્ખી આવક 19. 2 હજારની છે.

1.7 માહિતીનું એકત્રીકરણ

સંશોધન અભ્યાસમાં બે પ્રકારની માહિતી મેળવવામાં આવે છે.એક પ્રાથમિક માહિતી તથા બીજી ગૌણ માહિતી .

પ્રાથમિક માહિતી (અ)પરિકલ્પનાઓ

હેતુઓ તથા વિસ્તારને ધ્યાનમાં રાખી યોગ્ય પ્રશ્નાવલી , 8 ઉપર બતાવ્યા મુજબના . તૈયાર કરવામાં આવશે(આઠ (પશુપાલકોના ઘરે જઈને રૂબરૂ માહિતી 120 ગામોના કુલ આ આઠેય ગામોની સહકારી દૂધ . મેળવવામાં આવી છે મંડળીઓના મંત્રીશ્રીઓ પાસેથી અલગમાં તૈયાર કરેલ અનુસૂચિ દ્વારા પણ માહિતી મેળવવામાં આવી છે આમ . .અભ્યાસને અનુરૂપ પ્રાથમિક માહિતી મેળવવામાં આવી છે

ગૌણ માહિતી (બ)

સહકારી ડેરી ઉદ્યોગના આર્થિક અભ્યાસ માટે ગૌણ માહિતી પણ ઘણી અગત્યની છે ગૌણ માહિતી સાબરડેરીના . વેચાણ-ખરીદ , રજતજ્યંતી અંક , વાર્ષિક અહેવાલોવિભાગના અહેવાલો-કો , રાષ્ટ્રીય ડેરી વિકાસ નિગમના અહેવાલો , , ઓપરેટિવ મિલ્ક માર્કેટીંગ ફેડરેશનના વાર્ષિક અહેવાલો હિન્દી તથા અંગ્રેજી ,ગુજરાતી , અર્ધસરકારી પ્રકાશનો ,સરકારી આંતરરાષ્ટ્રીય સંશોધનની ,વર્તમાનપત્રો ,પુસ્તકો ,સામયિકો ડેરી સંશોધન સંસ્ , સંક્ષિપ્ત માહિતીથાના પ્રકાશનો , ના શોધનિબંધો વગેરે પ્રકાશિત સાહિત્યમાંથી.ડી.પીએચ .મેળવવામાં આવી છે

1.8 સંદર્ભ:

2. ગોદર્શન-ફેબ્રુઆરી-૨૦૦૪ Vol.XVII,No.9 ગાંધીનગર.
3. જિલ્લાની આંકડાકીય રૂપરેખા -૨૦૧૨)૧૩ (સાબરકાંઠા જિલ્લા પંચાયત હીમતનગર.
4. દેસાઇ હસમુખ જી) ૨૦૧૨ (દુગ્ધપર્વ ગુર્જર પ્રકાશન અમદાવાદ.
5. પટેલ એ એમ, એન.સી.એમ પટેલ) ૧૯૯૨ (આકડાશાસ્ત્રની પધ્ધતિઓ ભાગ-૧ ,૨ અને ૩ .મયુર પ્રકાસન અમદાવાદ.
6. www.faaostat.com
7. GOGBulletinofA.H&DairyingSpastics(૧૨-૨૦૧૧)
8. દેસાઇ હસમુખ જી) ૨૦૦૮) સહકારી ડેરી ઉદ્યોગનો અર્થશાસ્ત્રીય અભ્યાસ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ.
9. દેસાઇ હસમુખ જી) ૨૦૧૦)દક્ષિણ ગુજરાત દૂધ વ્યવસાયનો આર્થિક અભ્યાસ : પ્રશ્નો અને ઉકેલો, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ.

મમતા વસાવા
સંશોધક, પીએચડી,
ઉધના સીટીઝન કોમર્સ કોલેજ,
.સુરત

ધવલ પંડ્યા .ડો
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક,
ઉધના સીટીઝનકોમર્સ કોલેજ,
.સુરત